

Magyarország gazdasági forradalma felé.*

— Első közlemény. —

I. A földművelés mai technikájának kialakulása.

Magyarország gazdasági életének határait évről-évre a bel-földi aratás eredménye szabja ki. Nincs olyan gazdasági érdekkör az országban, melyet a jó vagy rossz terméseredmények közéről ne érintenének; jó aratás után nagyobb a földművesek vásárlóképesége, élénkebben mozog az ipar, a kereskedelem és minden egyéb vállalkozás, ami aztán a dolgozó nép megélhetésére is kedvezően hat vissza. Ilyen hatást gyakorol egy-egy jó termés az egész társadalom életére. De persze ez a hatás csak pillanatnyi: a rossz év elrontja, amit a jó év épített. Hosszabb időközök — teszem egy-egy évtized folyamán — a jó és a rossz időjárás egyéves hatásai átlagozódnak és a gazdasági életben nem hagynak hátra nyomot. Pedig azért Magyarország gazdasági viszonyaira — éppen a közelmúltban — nagyon lényeges átalakító hatással voltak a mezőgazdasági termelés változó eredményei: csakhogy nem azok a változások, amelyek az időjárás szeszélyei szerint évről-évre mutatkoznak, hanem azok az állandó jellegű eltolódások, amelyeket emberi elme és kéz munkája hozott létre. Ha a földművelésének — például a szántásnak, a trágyázásnak, a vetésváltás-

* Ebben a tanulmányában szerző több éves, az agrárkérdésre vonatkozó kutatásainak gyakorlati eredményeit foglalja össze. Ámbár Ráczy Gyula munkája e szemle múlt évi decemberi számában részben ugyané tárggyal foglalkozik, mégis azt hisszük, hogy az arra való visszatérés nemcsak indokolt, de egyenesen szükséges is ama túlnyomó jelentőségénél fogva, mellyel e probléma országunk fejlődésében bír. Az a körülmény pedig, hogy két, egymástól teljes függetlenségben dolgozó író eredményei a földolgozókban egybevágnak: különös súlyt kölcsönöz fejtegetéseiknek. *A szerk.*

nak — valamely célszerűbb módja terjed el az országban: ezzel egyszersmind a termések is javulnak: az ilyen állandó jellegű javulások a parasztnép (s egyszersmind az egész dolgozó nép) vásárlóképességét és igényeit magasabb színvonalra emelik, következésképp az iparra, kereskedelemre is fejlesztő hatással vannak.

Az a negyven év, mely az alkotmány helyreállítása óta lefolyt, minden bizonnyal gyökeresen átalakította az országot. A hatvanas évek olyan mezőgazdaságot hagytak itt, amely még nem bontakozott ki a hármasszemes rendszerből;* olyan földműves népet, melynek életigénye és értelmisége még a régi viszonyok szűk keretében mozgott; apró városokat, elmaradt régimódi kereskedelmet, tönkrement kisipart, semmi nagyipart. Ma, négy évtizeddel később, az ország eliparosodása a közeli lehetőségek sorában szerepel, s egyáltalán az ország egész kultúrája — noha európai fogalmak szerint még mindig nagyon szerény —: a hatvanas-hetvenes évekhez képest mégis bizonyos magasabb színvonalra jutott.

Ezt a szemmel látható haladást a földművelés technikájának javulására kell visszavezetnünk, mely a hatvanas-hetvenes években az emelkedő gabonaárak és a vasútépítések hatása alatt beállott. A gazdák az értékesítés kedvezőbb lehetőségeitől indítva, kiterjesztették a művelt területet, sok leelőlt szántóföldekké alakítottak, s azonkívül e nagyobb területet is a réginél eredményesebb módszerrel igyekeztek megművelni. Magyarországon (a társországok nélkül) a szántóföld területe:**

1871-ben	10,015.000 hektár volt
1884-ben	11,790.000
1895-ben	11,930.000
1906-ban	12,608.000

De nem csupán területben növekedett a szántóföld, hanem vetésnemek szerint való beosztása is módosult, miről a következő táblázat*** nyújt tájékozást:

* A régi hármasszemes vagy hármasszemes rendszer abban állt, hogy a község határát (vagy nagybirtokon: az egy major körül fekvő földterületet) három részre osztották: az egyikbe őszi gabonát, másikba tavaszt vetettek, a harmadik ugamag maradt. Minden darab föld három évenként egyszer pihent; így akarták a föld erejét föntartani. Az ugart — úgy mint aratás után a tarlót is — leelőlnék használták. Minden községbeli gazdának a hagyományos vetésszemeshez kellett alkalmazkodnia, nehogy sajátos, egyéni művelésmóddal a tarló-leelőlné egyformaságát, folytonosságát megbontsa, ami a leelőlnét megnehezítette volna. Ez az úgynevezett: vetésszemes-kényszer. (*Flurzwang*.)

** *A magyar szent király országainak mezőgazdasági statisztikája*. Budapest, 1897. II. rész, 3* lap, továbbá *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Budapest, 1907.

*** Kiszámítva a *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1881., 1896., 1900., 1905. és 1906. évfolyamaiban foglalt adatokból.

A learatott és ugaron maradt szántóföld összes területéből jutott:

	1871—75	1876—85	1886—95	1896—905	1906-ban
	%·ban				
Gabonafélékre	54·0	53·3	54·9	55·3	54·7
Tengerire	14·9	16·3	17·1	18·3	18·5
Gumós növényekre...	4·1	4·5	5·4	6·2	6·8
Vetett takarmányra...	2·5	3·1	4·8	6·9	8·2
Keresk. növényekre, hüvelyesekre, stb.	2·5	2·7	2·0	1·5	2·2
Ugarra	22·0	20·1	15·8	11·8	9·6

Harminc év alatt kiküszöbölődött az ugar nagyobb fele, s a helyébe tengeri, gumós növény (burgonya, répa) és vetett takarmány került. A fejlődésnek ez az iránya önmagában véve egyetértelmű a haladással; nem egyéb ez, mint a mezőgazdaság lassú átfejlődése a hármasyomású rendszerről egy magasabbrendű technikai rendszer: a váltógazdaság felé.

A hármasyomással kezelt gazdaságot az jellemzi, hogy kevés állatot tart, csak annyit, amennyit a legelő és a rét táplálni tud, és ezért kevesebb trágyával rendelkezik, semhogy a talaj erejét évről-évre való bevetés mellett föntarthatná; tehát időnként pihenteti a földet. Viszont a váltógazdaság, mely a szántóföld egy részén takarmányt termel: nem szorul ugartartásra, mert elegendő állatot tarthat, s így elegendő trágyával rendelkezik ahhoz, hogy évről-évre vethessen, s a talaj erejét bizonyos rendszabályok hozzápótlásával mégis állandóan föntarthatassa.

Természetes, hogy annak, aki váltógazdaságot folytat, több baromra van szüksége, mint a hármasyomással gazdálkodónak. Ámde ha ebből a szempontból kiindulva azt nézzük, vajjon a földművelés ma uralkodó rendszere mellett a magyar gazda több állatot tarthat-e, mint egy emberöltővel ezelőtt: akkor egészen más színben fog előttünk feltűnni az 1870 óta lefolyt fejlődés.

1871-től 1906-ig 2,593.000 hektárral nagyobbodott a szántóföldek területe; ez a növekedés túlnyomó részben a legelők rovására történt.* A nagy legelőpusztítás nem lett volna baj, sőt haladás lett volna, mert hiszen egy hektár szántóföld termelőképessége jóval nagyobb, mint egy hektár legelőé; de azt a táplálékot, melyet a háziállatok előbb a legelőn nyertek s ennek elpusztításával elvesztettek, szántó-

* Dr. Sebess Dénes csupán a közös legelőket, melyek az utolsó emberöltő folyamán felosztásra kerültek, három millió kataszteri holdra becsüli. (*Adatok a magyar agrárpolitikához a jobbágyság felszabadítása után.* Budapest, 1908. 6. lap.)

földön vételt zöld és egyéb takarmánnyal kellett volna pótolni. Csak-hogy ez épen nem történt kielégítő mértékben. A vetett takarmány területe ma sem több az összes szántóföld 8,2%-ánál, a gabonaterület hetedrészénél s a kukoricaterület felénél. Míg tehát az ugar ter-
vesztése egymagában véve haladásra mutat: az állatállomány létfölté-
telei — különösen az utolsó évtizedben — mindegyre kedvezőtleneb-
bül alakultak, s a következmény, az állattenyésztés hanyatlása nem is
maradhatott el.

Magyarország összes háziállatainak létszáma számos
marhára
redukálva* volt

1870-ben	8,449.547
1884-ben	8,678.345
1895-ben	9,874.750
1906-ban	8,970.787

1884-től 1895-ig aránylag kevésbé pusztították a legelőket, ellenben a takarmány termelést fejlesztették, s ezt az időszakot általában a termelőképesség erős javulása jellemezte. Ezzel volt kapcsolatos a marhaállomány erőteljesen mutatkozó fejlődése. 1895. óta az emelkedést hanyatlás váltotta föl; az országos állomány 904.000 számos marhával lett kevesebb.

Hivatalos részről e számbeli hanyatlással szembe szokták állítani azt a körülményt, hogy épen 1895. óta állandó és erőteljes volt a marhaállomány minőségbeli fejlődése; ma egy szarvasmarha jóval súlyosabb s a fajtája is jobb, mint ezelőtt. A hanyatlást azonban e körülmény dacára sem lehet tagadni, mert először: csak a szarvasmarhatenyésztésben látszik a minőség számbavehető fejlődése, míg a többi állatnemet illetőleg ezt távolról sem lehet megállapítani; másod-

* Az egyes állatnemek létszáma a következő volt:

	1870-ben	1884-ben	1895-ben	1906-ban
Ló	1,819.652	1,749.302	1,972.930	1,784.663
Őszvér és szamár	29.863	22.907	22.278	14.934
Szarvasmarha ...	4,496.905	4,879.334	5,829.483	5,624.285
Juh	13,760.700	10,594.867	7,526.783	6,775.865
Sertés... ..	3,573.531	4,803.777	6,447.134	4,306.990
Kecske	409.242	270.211	286.392	230.807

E különböző állatnemeket (a hivatalos statisztika módszerével) akként redukáltuk közös egységre, az ú. n. számos marhára, hogy 2 szamarat, 5 sertést, 10 juhot vagy 15 kecskét egy szarvasmarhával vagy lóval tekintettünk egyenlőnek.

Az adatok forrásai: *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1872. és 1898. évfolyam (120. illetve 76. lap); továbbá *A gazdasági tudósítók évkönyve*. Budapest, 1907. 449/451. lap.

szor pedig: a szarvasmarhatenyésztésben sem általános a minőségbeli emelkedés. Nagykiterjedésű, kultúrában elmaradt vidékek vannak, ahol még ma is primitív fajtájú és csekély testsúlyú szarvasmarhát tenyésztenek. Tarthatatlan az az állítás, hogy a marhaállomány 1895 óta beállott abszolút számbeli hanyatlását a testsúly és a minőség emelkedése teljesen helyreépítelte, sőt túlkompenzálta volna; fölösleges azonban ezt hosszas számításokkal kimutatnunk, mert e számításokat már elvégezte Éber Ernő egy figyelemreméltó munkában (*A magyar mezőgazdaság átalakulásának föltételei*. Budapest, Kilián, 1906. 54—711.) megállapítván, hogy „a mi állatállományunkon a viszonyok rontó, romboló ereje sokkal mélyebb nyomokat hagyott hátra, mint fejlesztő, kiépítő képessége”.

A depekoráció hivatalos magyarázataiból különben kirí a szépítés irányzata. Mert ha javul az állatállomány minősége: ebből korántsem következik, hogy a gazda most már kevesebb marha tartásával is meg fog elégedni, sőt ellenkezőleg: inkább hajlandó többet tartani a jobb fajtából, mint a rosszabból. A minőség javulása nagyon szépen összefér a számbeli gyarapodással, amint ezt Németország példájából látjuk, hol

	a háziállatok abszolút létszáma számos-marhában kifejezve	egy számos marha értéke
1883-ban	24,034.000 darabot	232 márkát
1892-ben	26,297.000 „	243
1900-ban	28,885.000 „	267

tett ki.* Miért kellett minálunk a minőség emelkedésének az abszolút létszám hanyatlásával járnia: e kérdést a hivatalos források hallgatólag mellőzik.

Föltéve azonban, hogy az abszolút számbeli hanyatlást a súlyban és minőségben való fejlődés tényleg helyre is pótolná: még mindig fönmarad a viszonylagos hanyatlás a népesség időközben megnövekedett számához képest (amiről később lesz szó), valamint a szántó-föld időközben megnövekedett területéhez képest.

1895. óta 678.000 hektárral növekedett a szántóföld. Nagyobb lett a terület, melyet a gazdának meg kell művelnie, s ugyanakkor kevesebb lett a trágyamennyiség, melyet a föld erejének fönntartására fordíthat.

Száz hektár szántóföldre jutott a háziállatok összes számából

1870-ben	84 számos marha
1884-ben	74

* Wehriede: *Die Roherträge der deutschen Landwirtschaft im letzten Menschenalter*. Thiel: *Landw. Jahrbücher*. Berlin, 1907. Heft 1. 140 1.

1895-ben 83 számos marha
1906-ban 71 „ „

Ma, mikor évente a szántóföldnek csak 9,6%-a pihen: kevesebb trágyát kap a talaj, mint 1870-ben, mikor évente több mint 22% maradt ugarnak. Pedig ma a termésátlagok is nagyobbak: több foszfort, nitrogént s egyéb növényi táplálékot veszít évente a föld, tehát többet is kellene visszapótolni.

Csodálatos, de igaz, hogy a hivatalos körök időszakos kimutatásaikban dicsekvőleg szokták fölemlíteni az ugarterület csökkenését, „a mi mezőgazdaságunk intenzív fejlődéséről tanúskodik”.**

Az ugarterület csökkenése minden bizonnyal rendes kísérő jelensége a földművelés haladásának, de az állatlétszám emelkedésével kell együttjárnia. Németországban (1900.) az ugar 4,7%-át teszi a szántóföld és a kert összes területének; ugyanezen terület 100 hektárjára 110 számos marha jut.*** Ezt a viszonyt véve zsinórmértékül, úgy kellene találnunk, hogy 9,6% ugartartás mellett az ország minden 100 hektár szántóföldjére legalább 100 számos marhát kitevő országos állatállomány szükséges, nem pedig 72 számos marha, amennyi tényleg van.****

Én nem találok intenzív fejlődésnek, ha a talajt évről-évre pihenés nélkül zsarolják és nem adják neki vissza az elvont termőerőt. Ennek magyarul rablógazdaság a neve, nem pedig intenzív fejlődés.

A rablógazdaság jellegét azonban, mely az utolsó tíz évben oly erősen kidomborodott, többé-kevésbé mindig magán hordozta a magyar mezőgazdaság azon perctől fogva, hogy az ősi hármasművelés rendszerből kibontakozott. Megjegyezzük azonban, hogy azon időben, mikor ez végbement: el sem lehetett képzelni a mezőgazdaság fejlődését más irányban, mint a rablógazdaság felé. A rablógazdaság mai rendszerének kialakulása szükségszerű fejlődés eredménye, mely ez adott történelmi környezetben, a társadalom adott szervezete mellett más alakban végre sem mehetett volna.

* E számok a valóságnál kedvezőbb állapot látszatát keltik, mert a fiatal állat (borjú, bárány, malac stb.) is felnőtt állat gyanánt szerepel bennük.

** *A gazdasági tudósítók évkönyve*. Kiadja a m. kir. földművelésügyi miniszter. Budapest, 1907. 431. lap.

*** Wehriede id. munk.: *Landwirtschaftliche Jahrbücher*. Berlin, 1907. Heft 1. 106. és 140. lap.

Ebben a számban — magától értetődőleg — sok legelőn és erdőben élő barom (gulyamarha, juh, sertés), valamint városi igásló foglaltatik, amelyek trágyaszolgáltatása teljesen vagy legalább részben elvész az ország szántóföldjeire nézve.

Magyarország mezőgazdaságát és vele az egész magyar társadalmat a gabonaárak emelkedése szólította ki a középkor hagyományos tespedéséből. Nyugateurópa kultúrnépeinek szaporodása a tizenkilencedik század folyamán oly drágaságot hozott létre az élelmiszerpiacokon, amely soha előbb oly tartósan és oly nagy területen nem mutatkozott. Az épülő vasutak a hatvanas-hetvenes években lehetővé tették, hogy a magyar búza a flandriai és az angol piacokra eljuthasson; a gabonaárak emelkedése nálunk is beállott. Itt egy középkori kultúrájú ország terült el, széles síkságokkal, melyeken a gyakori áradások buja legelőt növesztettek; s amely föld művelés alatt állott: azt is csak fölületesen használták ki. A kihasznált termőréteg nem igen volt 8—10 centiméternél vastagabb; a faeke nem járt mélyebben. Még az 1875. évi számlálás alkalmával 519.000 faekét találtak, s ennél alig több, 521.000 vasekét, ez utóbbiak túlnyomó része is kezdetleges alkotású, régifajta Vidács-eke volt, a faekénél nem sokkal többet érő. És egy ilyen gazdasági fejlettségű s egyszerűsmind kiválóan termékeny földdel megáldott ország jutott pár rövid évtized alatt a londoni tőzsde magas gabonaárainak közvetlen hatása alá. Egy csapásra új gazdasági elvek jutottak uralomra: a termelés minden fokozása gazdag jutalmat talált az értékesítésben. Racionális gazdálkodásról a földművelő lakosságnak — elenyésző csekély kivétellel — fogalma sem volt, de ha lett volna, akkor sem vette volna alkalmazásba, mert sokkal könnyebb, egyszerűbb és olcsóbb volt a talajban ősidők óta használatlanul heverő, kincseket érő növényi táplálószerket kiaknázni és pénzre váltani. Ehhez pedig nem kellett egyéb, mint a talaj mélyebb szántása. Racionális gazdaság berendezéséhez: teszem egy tágasabb istálló építéséhez százak, vagy ezrek kellene; holott egy jó ekét meg lehet kapni harminc forintért. Az utóbbi tehát közelebb esik, ha kezdetleges gazdálkodás javításáról van szó.

A magyar gazdák is, tapasztalván a jó gabonaárakat, tűzre rakták a régi faekét; sőt a Vidács-ekét is mind gyakrabban fölcserélték a Sack-féle ekevassal (bár az utóbbi még ma sem terjedt el mindenütt és általánosan). Újabb pár centiméternyi réteget hódítottak meg a termőföld tömegéből. Mint már említettük: szélességben is kiterjesztették a szántóföldet, sok legelőt feltörtek; az Alföldön nagy energiával folyt a vízszabályozás, szántófölddé alakítván az ártéri legelőket.

Az őseréjű föld termékenysége dúsan jutalmazta mindezen rendszabályokat. S ezenfelül a gazdák megtanulták lassanként a vetésváltás egynemely szabályát is; azt például, hogy a gabonát nem jó mindig gabona után vetni, hanem valamely más kultúrát kell közbeiktatni. A kukoricát találták erre a célra legalkalmasabbnak, mert a

művelése nem drága, termését pedig époly könnyen lehet értékesíteni, mint a gabonáét, azonkívül pedig szépen díszlik a mi éghajlatunk alatt. Elpusztított legelők pótlására egy kis szálás takarmányt vetettek, némi takarmányrépát, továbbá mivel a gabonát jól megfizették a külföldön s az országból egyre fokozódó mértékben vitték ki: a hazai lakosság számára krumplit kezdtek termelni. Mindezek a vetésnemek alkalmasak voltak arra, hogy a vetésforgót változatosabbá s az ugart részben fölöslegessé tegyék.

Időközben — a nyolcvanas évek vége felé — hanyatlani kezdtek a gabonaárak. A gazdák egyre kevesebb és kevesebb pénzt kaptak a termésért, holott időközben úgy saját személyi szükségleteik, mint az állami terhek megnövekedtek, sőt ismerni kezdték a kamatfizetés gyönyörűségeit is. Az árakban szenvedett veszteséget ki kellett valamilyen módon egyenlíteni. Két irányban is törekedtek erre a gazdák: egyrészt olcsóbbá tették a termelést, másrészt nagyobb mennyiségeket iparkodtak a piacra vinni, hogy régi bevételeiket föntarthatassák. Az előbbi célra jó eszközül szolgáltak a cséplőgépek, melyekkel a munkabér-kiadásokat leszorították, a másik célt úgy érték el, hogy a földben heverő őserőt még nagyobb mértékben vették igénybe, mint eddig. Javították a földmunkát és igyekeztek lehetőleg minden évben aratni; jellemző, hogy az ugar területe ebben az időszakban — 1884. és 1895. között — 2,130.000 hektárról 1,493.000 hektárra apadt; — sem azelőtt, sem azóta nem állott be ilyen rohamos apadás.

A szántóföld összes területe azonban csak kevéssé emelkedett, az ősi termőerő oly nagy készletét tárták föl ebben az időszakban, hogy a területi terjeszkedés fölösleges volt. Enyhe volt tehát a legelők pusztítása is s ehhez képest lehetővé vált a marhaállomány szaporodása, mely ebben az időszakban kielégítő volt«

Ez a korszak a század végével lezáródott. A föld kirablását nem lehet soká büntetlenül folytatni. Ezidőszert már szemmel látható a talaj kimerülése; a termésátlagok apadnak. A mutatkozó hiányt töretlen, őserőjű földek dúsabb termésével iparkodnak kiegyenlíteni. 1895. óta körülbelül hétszázezer hektár területet alakítottak át szántófölddé; ez majdnem ugyanannyi legelő elpusztítását jelenti. Mutatkozik is ennek hatása depekorációban, amelynek statisztikai beigazoltóságán nem segít semmiféle hivatalos szépítgetés. Depekoráció — a föld trágyázásának szempontjából — még akkor is léteznék, ha az állatok létszáma nem apadt volna: mert a szántóföld területe növekedett. Annál nagyobb súllyal esik a mérlegbe a marhaállomány tényleges fogyása. A talajerő kirablása mindegyre gyorsabb tempóban megy végbe. A legelők további pusztítása csak tetézi a bajt

és csak rövidíti az utat, melyen a magyar mezőgazdaság mai rendszere a teljes csőd felé halad.

Természetesen az ország átlagáról van szó. Vannak, amint később rátérünk, egyes vidékek, amelyek fejlődése máris egészségesebb irányba terelődött. De a nagy átlag magán hordja a haladás elégtelenségének, sőt a hanyatlásnak bélyegét. Ha a legfontosabb kultúrnövényeknek az utolsó időkből nyert termésátlagait előző évtizedekével összehasonlítjuk, a fejlődés következő képét kapjuk:

	Egy hektáron átlag termett hektoliterekben*			
	1869—75	1876—85	1886—95	1896—906
Őszi búza	8·7	12·6	16·3	15·6
Őszi rozs	9·5	11·9	14·7	15·4
Tavaszi árpa	11·9	15·4	17·9	18·8
Zab	12·7	17·5	21·2	24·9
Kukorica	11·0	16·3	19·0	19·0
Burgonya	36	75	85	111
m é t e r m á z s á k b a n				
Cukorrépa	127	178	175	210
Takarmányrépa	88	193	226	251
Lóhere, lucerna, baltacim, stb.	24	33	37	35
Zabos bükköny, mohar, stb.	22	26	30	32

E táblázat számoszlopai majdnem egyhangú tanúságot tesznek arról, hogy a földművelés termelőképessége a hetvenes évektől a kilencvenes évek második feléig kielégítően haladt, ekkor azonban megállapodott. Sőt éppen a legfontosabb termés: az őszi búza termésátlagai hanyatlottak, a másik, szintén elsőrendű fontosságú termés: a szemes kukorica termésátlagai pedig megállapodtak. A többi fontos gabonanem termésátlagaiban 1895 óta minimális a haladás, csupán a zab alkot gyöngye kivételt. Az általános stagnáció képét csupán a gumósnövények szakítják meg; a haladás, mely ezek termésátlagaiban mutatkozik, 1895 óta is megállja helyét. Csakhogy a gumós növények területe még ma sem tesz ki többet a szántóföld 6,8%-ánál, közgazdasági fontosságuk tehát aránylag esekély és csak egyes vidékeken lép jobban előtérbe.

Az 1895 óta beállott hanyatlás még erősebbnek tűnnék föl, ha figyelembe vennők az utolsó két gyöngébb termésű esztendőket, 1907-et és 1908-at, melyeknek országos termésátlagairól e sorok írásakor még nincsenek számszerű adataink.

Semmiesetre sem véletlen, hogy a növénytermelés technikájának

* Összeállítva és átlagozva a *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1881., 1896., 1900., 1905. és 1906. évfolyamaiban foglalt adatokból.

ez az általánosan tapasztalható megállapodása időben egybeesik az állattenyésztés hanyatlásával, mely szintén a kilencvenes évek végén lép föl. A kettő között oksági kapcsolatnak kell lennie. Minden jel arra mutat, hogy az ország mezőgazdaságának technikai haladása, a nagy átlagot tekintve, a múlt század végén megakadt.

II. Az ország főbb vidékei.

A fejlődés folyamata azonban, melyet nyomon követtünk, a hármashyományos rendszertől a szemtermelő rablógazdaságig és ennek hanyatlásáig, ez a folyamat korántsem játszódott le egyenlő arányban és egyenlő gyorsasággal az ország egész területén. Magyarországot* mezőgazdasági tekintetben három, egymástól elég jól megkülönböztethető részre lehet osztani. Első rész az ország nyugati és északi harmada, beleszámítva az Alföld északnyugati megyéit: nagyjában véve az a terület, mely a mohácsi vész után a Habsburg-dinasztia uralma alá került. Második rész az ország középső vidéke: a török uralom területe. A harmadik rész Erdély, s a vele szomszédos északkeleti megyék: az a terület, melyen a mohácsi vész után az erdélyi fejedelmek uralkodtak.

A történelmi fejlődésnek a gazdasági életre való befolyását éles világításba helyezi az az érdekes jelenség, hogy az ország három részre való szakadása és e részeknek százötven éven át különvált élete mai napig szemmel kísérhető nyomokat hagyott a földművelés szervezetében. E történelmi hatások mindenekelőtt a telepedés módjában jutnak kifejezésre. Az ország nyugati-északi harmadában, melynek keleti határát Baranya-, Fejér-, Heves-, Szabolcs-, Zemplénmegyék vonalában kell képzelnünk**, a lakosság telepedésének módja megfelel annak, amit Európában egyáltalán tapasztalni lehet: a földművelők apró falvakban laknak; a községi határok nem túlságosan nagyok, tehát a földek sincsenek túlságosan távol a gazdasági udvaroktól. Több-kevesebb nehézséggel a külső földeket is racionálisan meg lehet művelni; legalább a Magyarországon ma uralkodó fogalmak szerint. Nagyjából ehhez hasonlóak a telepedés viszonyai az ország keleti harmadában is, mely Erdélyt, s a vele szomszédos megyéket (Szatmár-, Szilágy-, Ugocsa-, Máramaros-, Ung-, Beregmegyét, valamint Zemplén, Szabolcs és Bihar egy részét) foglalja magában — bár e területen nagyobb a változás — apró falvakban és egyes udvarokban való telepedést épűgy találunk, mint kiterjedt és a faluból nehezen megközelíthető községi

* Mindig a szűkebb Magyarországról beszélünk, a társországok nélkül.

** E határ kijelölésében nem tartunk nagy pontosságra igényt.

határokat. Hatalmas községi és közbirtokossági erdők, legelők jellemzik e vidéket, elsősorban a régi határőr-ezredek területét.

A középső harmadrészen, mely e két vidék között a Nagy-Alföld túlnyomó részére terjed ki: a török uralom erősen megbolygatta az ősi települést; az apró falvak elpusztultak s a nép nagyobb tömegekben a védettebb helyekre gyülekezett. Ezért a községek általában nagyok s a határak is rendszerint terjedelmesebb, semhogy a községből okszerűen meg lehetne őket művelni. Vannak közöttük parasztvárosok 50—100, sőt 150.000 kataszteri hold kiterjedésű határral; a gazda, ki a városban él, sokszor oly messze lakik földjeitől, hogy azoknak rendes művelését és trágyázását csak 20—30 kilométeres, sőt ennél nagyobb távolságokra való szüntelen ide-oda kocsizás, tehát lehetetlenül nagy idő- és munkapazarlás árán hajthatná végre. Nemcsak a telepedés módjának, de a népoktatásnak és általában a szellemi kultúrának a vallással és nemzetiséggel együtt kialakult különbségei is befolyanak a három országrész földművelésére. A nyugati részen a katolikus, középen a protestáns, keleten a görög-orthodox vallásfelekezet van többségben. Az erdélyi rész alacsonyabb kultúrát örökölt a másik kettőnél. Földművelése is alacsonyabbrendű. E történelmi kategóriákon kívül az éghajlat, a közlekedés fejlettsége vagy rosszasága, a piacok közelsége vagy távolsága is hatással van a három országrész földművelésére. A nyugati és északi részek közel esnek a fogyasztópiacokhoz, vasúthálózatuk aránylag fejlett, éghajlatuk kedvező, amennyiben eléggé nedves és egyenletes. Ezen országrész mezőgazdaságát az jellemzi, hogy a kukorica aránylag kisebb szerepet játszik a termelésben s a helyét burgonya foglalja el. Hozzájárul ehhez mindenesetre, hogy a kárpáti fensíkok rossz földje és hűvös éghajlata nem kedvez a kukoricatermelésnek, de megtaláljuk ugyanezt a tendenciát a szelíd éghajlatú és jó talajú dunántúli dombvidéken, valamint az Alföld északi megyéiben is; tehát nem csupán az éghajlatra kell ezt a jelenséget visszavezetnünk, de a nagyobb munkaintenzitásra is; a burgonya ugyanis több munkát kíván a tengerinél.* Mi sem természetesebb, minthogy a burgonyatermések javulásának is nagyobbára ez a vidék látja hasznát.

A cukorrépa-termelés súlypontja szintén a nyugati országrészben

* A dunajbóparti vidék kukoricaterülete 12,1%, gumós növény területe 9,2%, az előbbi tehát kisebb, az utóbbi nagyobb, mint az országos átlag, mely tengeri dolgában a szántóföld 18,5%-át, gumós növény tekintetében 6,8%-át teszi ki. Hevesmegyében a tengeri területe 10,5%, Borsodban 8,2%; itt ugyan nem sok burgonyát művelnek, de annál többet Szabolcsmegyében, hol a gumós-terület 11%, a tengeri ellenben csak 13,1%. Ezek alföldi megyék.

van; innen kerül ki az országos termelés nyolc tizedrésze és ennek is a nagyobbik fele Nyitra-, Pozsony- és Sopronmegyéből. A takarmánytermelés aránya nagyobb az ország átlagánál, s a szántóföldhöz viszonyítva a marhaállomány is. Az ugartartás az alacsonyabb kárpáti megyékben s a Nagy-Alföld északnyugati részén körülbelül megfelel az országos átlagnak; a Dunántúl s a Kis-Alföld környékén kisebb ennél. A magas hegyvidéken (Árva, Turóc, Liptó, Zólyom megyék és a körülfekvő terület) még ma is ugarrendszerrel gazdálkodnak; ez a vidék, úgy a földművelés technikáját, mint lakossága életmódját tekintve, mintegy szigetet alkot a nyugati országrészben. Búzát, rozsot, tengerit alig termelnek rajta; árpa, zab, burgonya a főtermények. A lakosság primitív életmódot folytat, csak néhány év óta lendített valamit sorsán a kivándorlás.

A talaj kimerülését — talán a nyugati határszél s a tolnabarányai vidék kivételével — az ország nyugati harmadában is meg lehet állapítani. A depekoráció itt is megvan s a gazdálkodás válsága itt is föllépett, de nincs annyira kiélezve, mint az Alföldön. Ezt a kedvezőbb történeti fejlődésnek lehet betudni; leginkább azon körülménynek, hogy a falvak határa nem túlságos nagy, a földek nincsenek túlságosan messze a helységtől s így aránylag kisebb fáradság árán is intenzívebben lehet őket művelni.

Annál élesebb és rombolóbb a gazdálkodás válsága a török hódítás egykori területén: a Nagy Alföld középső és déli részein. A történelmi fejlődés két maradványa: a latifundium és a parasztváros a végletekig fokozta itt a rablógazdálkodást. Latifundiumok az ország más vidékein is vannak, de legfeljebb a Duna jobbpartján oly nagyszámúak és nagykiterjedésűek, mint a nagy rónaságon.

Magyarország átlagát tekintve: a latifundium az extenzitás fokozódását jelenti. A nagybirtok mezőgazdasági területéből — a kisbirtokhoz viszonyítva — aránylag kisebb részt foglal el a szőlő, kert és szántóföld, a legelő ellenben jóval nagyobbat. A sok legelő dacára a nagybirtok égy adott területén jóval kisebb a marhaállomány, mint hasonló kisbirtok területen.* Következőleg a trágyázás is hiányosabb, mint a kisbirtokon, aminek talajkimerítő hatását persze mérsékli az a körülmény, hogy a nagybirtokon átlag erősebb az ugartartás, mint a kicsinyen. A latifundiumok aránylag nagy kiterjedése tehát épen nem válik előnyére a Nagy-Alföld mezőgazdaságának. Ám a szóbanforgó országrészben ezenfelül még a parasztgazdálkodás is rendkívül hiányos, mert a községi határok óriási területe legyőzhetetlen akadályokat gördít

* Számszerűen is ki lehet azt mutatni a magyar szent korona országainak 1895. évi mezőgazdasági statisztikájából

minden okszerű gazdálkodás elé; földjétől gyakran oly messze lakik a gazda, hogy csak önmaga és lovai egész napi munkája árán tud két szekér trágyát kiszállítani. A gazdák egy része félrendszerűt alkalmaz a baj ellen: tanyát építtetvén földjére, hogy nyári munka idején ne kelljen éjjelre a városba visszatérnie. De a tanya — rendszerint valami viskó és egy szűk istálló — nem szolgál egész éven át lakóhelyül; állatai a városban telelnek, s a trágya ott halmozódik fel.* A termést is a városba kell szállítani. Ezek a viszonyok a vetésforgó olyan beosztására kényszerítik a gazdát, hogy a művelés minél kevesebb munkát adjon.** A búza igen jól megfelel erre a célra, a kapásnövények közül pedig a kukorica kíván legkevesebb munkát. Az ország középső harmadának termelésében tehát ez a két kultúr-növény játssza a főszerepet, minden más vetésnemet háttérbe szorítva. Úgy a répa és a burgonya, mint a szálas takarmány művelésének aránya mélyen alul marad az országos átlagon. Az Alföld kissé száraz éghajlata különben sem kedvez a takarmánytermelésnek, a földek távoli fekvése meg épen kényszeríti a gazdát a haszonállattartás, s így nagyobbarányú takarmánytermelés nélkül való rablógazdálkodásra. Következésképpen a marhaállomány rendkívül alacsony: a Tisza-Maros szögében 68, a Tisza balpartján 62, a Duna-Tisza közén 54 számos állat jut 100 hektár szántóföldre. Ugarnak — megyék szerint váltakozva — a szántóföld 1—6%-a marad, Csanádban $\frac{1}{4}\%$ ami e vidék mezőgazdaságának „intenzív fejlődéséről tanúskodik”.

Ez a vidék volt egykor a termékenységről híres magyar Kánaán. Azt mondják, hogy régebben, mikor alacsonyabb részei vízjárta legelők voltak: az éghajlata is nedvesebb volt. Különben míg a legelőgazdálkodás tartott, s a határt ugarrendszerrel művelték: a távolságok sem játszottak oly nagy szerepet, s a parasztvárosok lakói sem érezték annyira a városokban való telepedés gazdasági hátrányait. Most már szántófölddé alakítottak mindent, amit lehetett s a talajt kiszarolták; a híres termékenység már a múlté. A gazdálkodás mai rendszerét nem lehet tovább föntartani, s az észszerű gazdálkodás főakadályát, a parasztváros-rendszert sem.

Az előbbi két országrésztől jelentékenyen különböző viszonyo-

* Bács-Bodrogmegye északi részén tanyák helyett szállások vannak, vagyis a birtokra épített teljes lakóházak és gazdasági udvarok, melyek a gazdáknak és minden élő jószáguknak télen nyáron át való lakóhelyei. A menyire szabadkai emberektől megtudhattam: a szállásokon folyó gazdálkodás határozottan jobb a közönséges alföldi parasztagdálkodásnál.

** Lásd Cserháti Sándor: *Az Alföld mezőgazdasági viszonyainak reformja*. Budapest, 1907. Forster Géza: *Javaslatok az alföldi gazdálkodás javítására*. Budapest, 1907.

kat találunk Erdélyben, melyhez mezőgazdasági szempontból a szomszédos északkeleti megyéket is hozzászámítjuk. Ez a terület aránylag távol esik úgy az osztrák és a német piacoktól, mint az adriai kikötőktől; s ezenfelül saját vasúthálózata is fejletlen. A termények értékesítése tehát nem mindig könnyű és előnyös. Lakossága értelmiség dolgában, földművelése technikai fejlettség dolgában egy emberöltővel hátra van. A parasztgazdák legnagyobb része még az ősi hármashyományos rendszer hagyományai szerint műveli a talajt; a nagygazdaságok is az ugarrendszer elveit követik. Erdélyben (1906.) az ugar 20,3%-ot foglal el a szántóföld területéből; a szomszéd megyékben is (Szatmárban, Ugocsában, Máramarosban stb.) 18—25 százalékot. Búza és kukorica a főtermény; az utóbbi a lakosság nagyobb részének főtápláléka. Gumós növények és szálás takarmány művelése jelentékenyen elmarad az ország átlaga mögött.

Szigetet alkot ebben az elmaradt országrészben a szászok területe, melyhez a jobb módú magyarság — Háromszék vidéke — is csatlakozik. Itt jobbak minden tekintetben a viszonyok, s a termékek is nagyobbak. Azért nagy átlagában Erdélyben és a szomszédos északkeleti vidéken a földművelés termelőképessége ma sem áll magasabb színvonalon, mint a két másik országrészben a hetvenes évek végén. Ennek okát a talajmunka rossziaságában kell keresni. Ott még ma is találni faekét. A közlekedés rossziasága, mely az értékesítést hátráltatja, a haladás gátjául szolgál. A hatvanas-hetvenes évek táján, mikor a gabona ára magas volt, az erdélyi vidék vasútjai még nem voltak kiépítve; az alacsony kultúrájú országrész nem volt elég erős ahhoz, hogy a maga parciális érdekeit a kormányzatban érvényre juttassa. Mire a vasúthálózat — nagyon hiányosan és tökéletlenül — kiépült: már szűnőben volt a gabonatermelés kedvező konjunktúrája, s a kedvezőtlen értékesítés ma sem igen csábítja a nagyobb gazdát a termelés növelésére.

Van azonban egy világpiacon hatás, mely fölforgató erővel nyomul e vidék gazdasági életébe, s e hatás: a faárak emelkedése, mely nagy fűrésztelepek alapítására vezet, s a kisbirtokosok közös erdőit hirtelen értékesé teszi. Az értelmileg és gazdaságilag elmaradt parasztnépnek fogalma sincs erről az értékemelkedésről, melynek így lélekes spekulánsok veszik hasznát, míg a kisbirtokos földművesek csak kárát vallják. Erdő sok van és a tűzifa olcsó, szinte értéktelen; hogy az erdők kiaknázásával az erdei termékek drágák lesznek, azt a földműves nem ismeri föl; könnyedén odaadja a közös erdőből való illetményét holdanként 10—30 koronával.* Akárhány speku-

* Sebess Dénes: id. m.

láns van, ki több ezer hold közös erdőre való jogot vásárol össze a kisbirtokosoktól, s e nagykiterjedésű illetményt kihasíttatja a közös erdőből, amiben persze nagy szerep jut a korrupciónak is. Így alakulnak új nagybirtokok, melyeknek gazdag fakincsét azután kirabolják, s a letarolt erdők kopár területekké válnak. A parasztnép gazdaságában azonban léket üt az olcsó tűzifa hiánya és az elveszített legelőterület; úgy jár az olcsón eladott erdővel, mint az észak-amerikai indián a maga eladott vadászterületével. Az új fűrésztelepek nyújtotta munkaalkalom kárpótolja őt a veszteségért, de csak addig, míg az erdő fakészlete tart.

Ezen az inkább lokális elváltozásokat okozó világgpiaci hatáson kívül van egy belső hatóó: a lakosság szaporodása, mely az egész keleti vidéken, annak minden pontján lassan, de biztosan bomlasztja széjjel a hagyományos gazdálkodást. Ha több lesz a falu népe, kiirtanak egy darab erdőt vagy legelőt és szántóföldet csinálnak belőle (ami különben — hasonló okból — az ország egyéb vidékein is napirenden van). A művelésmód marad a régi, primitív hármasyomású rendszer. Ott azonban, ahol a szántóföld további kiterjesztésére alkalmas terület már elfogyott: a lakosság további szaporodásával a bevetett területet már csak az ugar rovására lehet kiterjeszteni. Itt is felüti fejét a rablógazdaság, amelyet csak fokoz a lassanként előtérbe nyomuló depekoráció. A községi erdők egyszersmind a sertések makkoltatására is szolgáltak; kiirtásuk — legalább részben — elvonja a sertés-tenyésztés alapját. A keleti országrész parasztja — a szászságnak s a magyarság jobbmódú részének kivételével — nem adja oda a kukoricát a sertésnek, mert ő maga eszi meg; szegénységéből nem telik jobb táplálékra. Sehol az országban nem apadt olyan mértékben a sertések létszáma, mint a keleti részeken. A szarvasmarhaállomány is fogyott, mert a feltört legelőket nem pótolták kellően vetett takarmánnyal.

Van Erdélyben ma is elegendő rét és legelő, sőt sok is; de nem a községek körül, hanem fön a hegyekben, ahova a parasztgazdák állatai nem igen jutnak el, legfeljebb a juhok, melyeket a parasztok — némely vidéken — havasi juhászközségek gondjaira bíznak. E juhászközségek abból a szempontból is érdekesekek, hogy az ősi kommunisztikus község szervezet sok maradványát a mai napig megőrizték.

Éber Ernő, az erdélyi viszonyok ismerője azt állítja, hogy az összes országrészek közül Erdély az, mely modern irányú, fejlett állattenyésztésre leginkább alkalmas.* A gazdálkodás mai elmaradt

* *Fajok harca. Adatok az erdélyi nemzetiségi kérdéshez.* Budapest, 1905.

rendszere azonban nem képes kihasználni a kedvező természeti körülményeket. Ott, ahol a gazda maga is tengerin — állatnak való takarmányon — él, ahol nincs a növényi élelmiszerben egy bizonyos fölösleg, melyet az állatoknak oda lehetne adni: ott az állattenyésztés sem lehet elsőrangú. Inkább hanyatlás mutatkozik az egész vonalon Csak a juhtenyésztés tartja magát; 1884 óta minden ország részben megfogyott a juhok száma, csak épen Erdélyben nem. (1884: 1,606.000; 1906: 1,595.000.) Ennek leginkább az a magyarázata, hogy a földművesek a gyapjú nagy részét nem viszik piacra, hanem házilag dolgozzák fel, kezdetleges fonó- és szövőeszközökkel. Naturálgazdaságot folytatván, a világpiacon áralakulásai kevésbé érintik őket.

Magyarország keleti harmadának földművelői még nem igen jutottak el a fejlődésnek azon fokára, melyen a szerszám-, ruha- és lakáskészítő ipar különválik a mezőgazdaságtól. Ez a terület egészen keleteurópai jellegű, s a fejlődése olyanféle mederben folyik, mint a szomszédos keleteurópai országoké.

Ugyanezt mondhatjuk a Dráván túl fekvő társországokról, amelyeket — mezőgazdaság szempontjából — még leginkább Erdélyhez lehetne hasonlítani, azzal a különbséggel, hogy nagyobb a népsűrűségük s ezzel kapcsolatban az ugar is erősen megfogyott. Primitív technikával üzött rablógazdaság jellemzi ezt a területet; a termésátlagok még alacsonyabbak, mint Erdélyben. A társországok nem csupán történelmileg fejlődtek külön, de napjainkban is külön gazdasági és társadalmi életet folytatnak. Viszonyaik feltárása úgyszólván külön munkát igényelne. A továbbiakban csak hellyel-közzel, magyar viszonyokkal kapcsolatban fogunk rájuk kitérni.

III. Terméseredmények és népszaporodás.

Láthatjuk mindezekből, hogy az országnak történelmileg kialakult három részében egymástól több tekintetben eltérő módon és mindenestre különböző gyorsasággal halad a mezőgazdaság fejlődése. Van azonban a földművelés mai állapotának mind a három ország részben egy közös vonása, és ez a talaj többé-kevésbé való kimerülésében áll, mely megakadályozza, hogy a mezőgazdasági termelés a gazdálkodás mai rendszerének fentartása mellett a nép szaporodásával lépést tarthasson.

Magyarországon a legutolsó emberöltő folyamán a szántóföld legfontosabb terményeiből évente a következő mennyiségek termettek: *

* Kiszámítva a *Magyar statisztikai évkönyv* 1881., 1896., 1900., 1905. és 1906. évfolyamaiban foglalt adatokból.

	1869—75	1876—85	1886—95	1896—906*
	évek átlagában, ezer hektoliterekben			
kenyérmagvak (búza, rozs, tönköly kétszeres)	31.946	47.892	66.950	68.128
árpa	10.349	15.098	17.722	19.271
zab	12.491	18.237	21.327	24.314
tengeri	16.529	30.414	37.169	40.687
burgonya	14.163	30.090	37.574	55.495
	ezer métermázsákban			
cukorrépa	2.387	5.698	10.934	18.322
takarmányrépa	3.632	13.672	27.148	39.074
lóhere, lucerna, baltacim, stb.	2.893	6.114	10.892	15.375
bükköny-keverék, mohar, stb.	2.842	4.273	7.983	12.062

Mint már előző helyen, a termésátlagokból is láttuk: a földművelés termelőképességének haladása 1886/95 és 1896/905 között épen nem kielégítő és nem áll arányban az előző évtizedek gyors fejlődésével. A szemes termények évi terméseiben — a zab kivételével — minimális haladás mutatkozik. Kedvezőbb képet nyújtanak a gumós növények; ezekből ma körülbelül harmincmillió métermázsával terem több, mint egy évtizeddel ezelőtt s így a gumós növények termelésében 1895 óta sem tapasztalunk stagnációt, sőt inkább megmaradt az a kielégítő haladás, melyhez az ország 1870. és 1895. között szokva volt. Azonban távolról sem oly nagy e haladás általános gazdasági jelentősége, amilyennek első pillanatra látszik. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy egy hektoliter burgonyában vagy egy métermázsas répában körülbelül ötször, sőt hatszor kisebb a szárazanyagmennyisége, mint egy hektoliter kenyérmagban vagy kukoricában; már pedig úgy az emberi, mint az állati táplálkozás kérdésénél csak a szárazanyag jön tekintetbe. A nyugati országrészben, hol a gumós növények aránylag nagyobb szerepet játszanak, ezek vetésterületének terjeszkedését és terméseik javulását minden bizonnyal inkább lehet érezni, mint az ország többi részében. Fokozottabb mértékben áll ez a cukorrépa-kerületről, Sopron, Pozsony és Nyitra vidékéről.

A vetett takarmány termelésében is látszik egy kis haladás, mely azonban nem ér föl az elpusztított legelőkkel: erről az állattenyésztés hanyatlása beszél.

Az a minimális haladás, melyet az utolsó évtized termésered-

* Gabonafélék és burgonya terméseredményeit 1896 óta métermázsákban adja meg a hivatalos statisztika. Hogy ezeket a régebbi évfolyamok hektoliterekben kifejezett adataival össze lehessen hasonlítani: a statisztikai évkönyv 1890—1906. évfolyamaiban *A termés átlagos súlya* cím alatt található kulcs segítségével hektoliterekre számítottuk át.

ményeiből látunk, tulajdonképen nem is haladás, hanem hanyatlás. Mert egy olyan ritka népességű és termékeny talajú országban, amilyen Magyarország, nem elég azt kívánnunk a mezőgazdaságtól, hogy csak épen valami csekélykét haladjon és vissza ne fejlődjék, de meg kell azt is követelnünk, hogy a lakosság szaporodásával lépést tartson, sőt hogy ezt egyenesen megelőzze, ez lévén a gazdasági haladás legelemibb föltétele. Más, fejlettebb országokban is jogosult kívánság ez, mennyivel inkább nálunk, ahol kezdetleges termelőmódok használatával tengeti életét a társadalom, holott a tudomány gyakorlati vívmányainak gazdag tárháza állhatna rendelkezésére.

Ugyanazon növényi élelmiszer mennyiségén, mely az országban megterem: ma több ember osztozik, mint tíz évvel ezelőtt. A lakosság szaporodása folytonos: a kenyérnek is szaporodnia kell.

De vajon szaporodott-e?

Magyarország polgári népessége*

az

1869—75 évek átlagában	13,582.014
1876—85 „	13,874.547
1886—95 „	15,189.274**
1896—906 „	16,931.244

lelket számlált.

Ha ezeket a számokat összevetjük a termések országos mennyiségével, melyet az előző 37. lapon mutattunk ki, a következő eredményeket kapjuk:

A Magyarország összes terméséből évente egy főre jutó mennyiség volt:

	1869—75	1876—85	1886—95	1896—906
	évek átlagában, literekben			
kenyérmag (búza, rozs, tönköly, kétszeres)	235	345	441	402
árpa	77	109	117	114
zab	92	131	140	144
tengeri	122	219	245	240
burgonya	104	217	247	328
	k i l o g r a m m o k b a n			
cukorrépa	18	41	72	108
takarmányrépa	27	98	179	231
lóhere, lucerna, baltacim, stb.	21	44	72	91
bükköny-keverék, mohar, stb.	21	31	52	71

* *Magy. Stat. Évkönyv* 1876., 1880., 1886. és 1905. évfolyamaiból.

** *Stat. Évkönyv* 1896. évfolyama szerint (76. lap) 15,134.857; 1905. évfolyam (54. 1.) szerint 15,243.691. A két számból középárányost vontunk.

Az ezernyolczhathetvenes évektől a század végéig megvolt annak a lehetősége, hogy az ország népének igényei állandóan emelkedjenek, amint hogy tényleg emelkedtek is. Ez a pár évtized a gyors haladásnak, a középkori igénytelenségből és gazdasági tespedésből való kibontakozásnak időszaka volt. A kilencvenes évek közepén ellenben fordult a helyzet: a mezőgazdasági termelés megszűnt követni a népszaporodást, melyből a fennálló jövedelemeloszlás föntartásával annak kellett következnie, hogy a nép fejlessze vissza az igényeit. Ezt lehet kiolvasni az előttünk fekvő táblázat számoszlopaiból, melyeknek leginkább föltűnő ténye: az egy főre jutó kenyérmag-termésnek 1895 óta beállott csökkenése.

Szegény országban élünk, hol a nép zömének alig telik hústáplálékra, hanem inkább csak kenyérré, melynek anyagát búza vagy rozs alkotja, szegényebb vidéken árpával, tengerivel keverve, sőt az ország keleti harmadában a szegényebb nép tisztán ez utóbbiakból süti kenyerét s azonkívül egyéb alakban is sok tengerit fogyaszt. Összefoglalva ezen legfontosabb táplálószernek egy főre kiszámított terméseredményeit, a lefolyt fejlődésről a következő képet nyerjük:

1869—75 évek átlagában	434 liter
1876—85 „ „	673 „
1886—95 „ „	803 „
1896—906 „ „	756 „

jutott az összes búza, rozs, kétszeres, árpa és tengeritermésből az ország egy lakosára. Tehát: folytonos haladás a kilencvenes évek közepéig, azóta pedig hanyatlás.

A kenyér anyagát szolgáltató magvakon kívül a burgonya is szerepet játszik a nép táplálkozásában. Egy főre számítva — mint a táblázatból látszik — 1886—95. között 247 liter, 1896—906. között 328 liter burgonya termett. Tehát 81 literrel több, mint az előző időszakban. Ez a csekély haladás azonban nem nyújt kárpótlást a kenyérterményeknél mutatkozó hanyatlásért, mely 1886—95-től 1896—906-ig 47 litert tesz ki, míg 81 liter burgonya szárazanyaga alig ér föl 15 —17 liter búza, rozs, vagy kukorica szárazanyagával.

A többi termény egy főre számított termésében 1886—95 óta mutatkozó haladás (4 liter zab, 88 kilogramm répa, 38 kilogramm szálas takarmány) tulajdonképen nem haladás. Ezek állati táplálékok és mint ilyenek, indirekt úton (hús, tej alakjában) kerülnek emberi táplálkozásra. A takarmánytermelés itt látszó csekély emelkedése azonban erős legelőpusztítással járt együtt s a legelőkkel együtt több természetes takarmány veszett el, mint amennyit mesterséggel utána

pótolnak. 1895 óta hanyatlott vagy legalább is stagnált az ország baromállománya.

Magától értetődik: ha azt mondjuk, hogy az 1896—1906. évek átlagában egy főre 756 liter búza, rozs, árpa és tengeri jutott az országos termésből: ebből még nem következik, hogy ennyit egy ember átlag el is fogyasztott, mert a termésből még jelentékeny mennyiséget ki is vittek külföldre, továbbá félre kellett belőle tenni a következő évre való vetőmagot is.* Mégis nagyjából megmutatja az egy főre eső termelés hanyatlása, hogy az egy főre eső fogyasztásnak is csökkennie kellett az utolsó tíz év alatt, ha ugyan az országból való kivitel lényegesen nem kisebbedett. Erről majd később szerünk meggyőződést.

Mindazon számsorokból, melyekből az előbbi következtetéseket levontuk, az 1907. és 1908. évek adatai még hiányzanak. Ezen utóbbi két esztendőben nem csupán az aratás volt gyöngébb, de ugyanekkor — visszafejlődvén a kivándorlás — a népszaporodás is erősebb lett. Elmondhatjuk tehát, hogy 1906. óta a növénytermelésnek a népesség szükségleteihez való aránya még kedvezőtlenebbül alakult, mint előzőleg.

Annak a körülménynek azonban, hogy a növénytermelés a népszaporodás mögött elmarad, van egy közvetett visszahatása magának a mezőgazdasági termelésnek egy részére, az animális élelmiszerek termelésére. Magyarország állattenyésztésének oroszlánrésze a kisparaszt- és a középparaszt-gazdaságon nyugszik. A népszaporodás következtében sok legelő eke alá kerül, de ugyanezen okból sok gazdaság föl is darabolódik, más gazdaságokban növekszik a kenyérfogyasztók száma; ugyanakkor súlyosodik az adó- és kamatteher, az életigények pedig túlfejlődtek a darócruhán és a vályogviskón. A kisgazdától mindenfelől pénzt követelnek és hogy ezt megszerezhesse, annyi növényi terményt kénytelen piacra vinni, hogy a kenyérgabona, mely megmarad, már nem elegendő a család táplálására; hozzá kell venni a krumpli, kukorica, sőt az árpa egy jelentékeny részét. Ez pedig már a háziállatok tápláléka. Föltéve, hogy a parasztgazda — jobb gazdálkodást üzvéen — több növényi szárazanyagot termelne, ez az eset nem következhetné be; így gyakran megtörténik — első sorban az ország középső és keleti vidékein — hogy csak úgy tudja magát

* A vetőmag mennyiségéről nincsenek adataink. Nincs azonban okunk feltételezni, hogy az egy főre eső mennyiség az utolsó harminc év folyamán lényegesen változott volna, mert nemcsak a lakosság száma növekedett, de a szántóföld területe is. A mindinkább terjedő sorvetőgépek kevesbítik a vetőmagszükségletet, de a népélelmezésnek ez a — különben is jelentéktelen — nyeresége nálunk még oly minimális, hogy bátran elhanyagolhatjuk.

és családját élelmezni, ha eladja a haszonállatot, mely a legelők előre haladó pusztításával úgyis mindinkább az istállóba szorul; és pedig nem csupán a kamatot adja el, — a szaporulatot — de magát a tökét, a produktív állatot is. Így van aztán, hogy míg a lakosság szaporodik, a háziállatok száma csökken.

A depekoráció jelensége, melyet egy évtized óta lehet tapasztalni, abban leli magyarázatát, hogy a növénytermelés elmaradt a lakosság szaporodása mögött. A hivatalos kimutatások ugyan a sertés-vészt is szokták emlegetni szépítgetés okáért, de eltekintve attól, hogy ez csak a depekoráció egy részét magyarázhatná meg: magának a sertés-tenyésztés hanyatlásának sem nyújtja kielégítő magyarázatát. Miért találjuk a sertésállomány legnagyobb hanyatlását épen az ország legszegényebb vidékén, Erdélyben? Bizonyára nem ok nélkül. Egyáltalán annyira összefügg a növénytermelés eredményeivel az állattenyésztés kiterjedése, hogy még egy-egy év jobb vagy rosszabb termése is módosító hatással van rá. Legnagyobb volt a marhaállomány apadása az 1904. évi rossz aratás után; a következő évi tűrhető, de még inkább az 1906. évi kitűnő aratás a depekorációt is enyhítette, a marhaállomány szaporodásnak indult. Utána jöttek ismét az 1907. és 1908. évi gyengébb aratások; azóta még a jobbmódú vidéken is előfordul, hogy a nép kukoricalisztet kever kenyérébe és hogy a burgonyatáplálék előtérbe lép. Az emberek eleszik a takarmányt a barmok elől. Nő a kínálat az állatvásárokon, hatása áresésben nyilvánul, így változik a háziállatok létszáma *egy-egy év* jó vagy rossz termésének hatása alatt, mennyivel erősebb befolyást kell, hogy gyakoroljon a növényi termények relatív fogyatkozása, mely egy hosszú évtized óta mutatkozik.

A nagyobb gazdaságok marhaállományának csökkenését inkább a legelőpusztítás okozza, de közre játszanak egyéb okok is. Részben az alacsony gabonaárak, részben a kevesbedő termelésátlagok a költségek redukcióját követelik; a gazda takarékoskodni akar a föld termésével és elveszi a cselédtől a tehéntartást, amint ez a múlt század végén az ország legtöbb vidékén végbement. Ez maga is egyértelmű az állatok számának apadásával, de hozzájárul a cselédhiányhoz is, amely sok kellemetlenséget okoz a nagygazdáknak és helyel-közzel ösztönzésül szolgál arra, hogy az állatok számát ápoló személyzet híján kisebbsíték.

Induljunk ki bármely szempontból, akár a legelők pusztításának szempontjából is (melyet a szántóföld termésátlagainak stagnációja okoz), a depekorációnak nem találhatjuk más magyarázatát, mint a növénytermelés elmaradását. Az emberek és az állatok léte egyaránt azon a

növényi szárazanyagmennyiségen alapul, melyet a föld megterem. Ha egy adott területen az emberek száma szaporodik, míg a növényi szárazanyag mennyisége változatlan marad: kevesebb szárazanyag jut állatok táplálására; ehhez képest a háziállatok számának apadnia kell. A magyar mezőgazdaság szomorú kísérleti igazolást szolgáltat ehhez a Lamb professzortól származó elmélethez.

Tehát a növénytermelés elmaradásának a társadalom élelmezése szempontjából még további következményei is vannak. Ugyanis az állatok számával együtt az állati eredetű élelmiszerek produkciója is hanyatlík; abszolúte is, de még inkább a népességhez viszonyítva. Magyarország állatállományából 1000 lélekre* jutott:

1870-ben	617
1884-ben	612
1895-ben	624
1906-ban	504

számos állat.

Hús, tej és zsír dolgában sokkal nagyobb hiányt szenved az ország lakossága, mint növényi élelmiszer dolgában (amelynek hiányát épen a depekoráció mérsékli). Pedig ma egészen mások a dolgozó nép igényei, mint ezelőtt harminc évvel. S a szükségesen most már egy jó aratás sem segít, még egy olyan fényes aratás sem, amilyent az 1906. esztendőben értünk. Mert a nép a kivándorlás dacára is folyton szaporodik; hovatovább már 19 millió éhes száj kér kenyeret a Dráva és a Kárpátok között. A földművelés egész rendszerének megváltoztatása kell ahhoz, hogy a szaporodó népesség megélhetést találjon.

Dániel Arnold.

*A lakosság száma volt

1870-ben	13,685.852
1884-ben	14,155.708
1895-ben	15,814.853
1906-ban	17,785.977

